

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΩΣ
ΤΩΝ «ΤΡΙΩΝ ΚΑΤΑ ΑΡΕΙΑΝΩΝ» ΛΟΓΩΝ
ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Υ Π Ο

ΗΛΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ

Ἐντ. Ὑφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι ἀποτελοῦν, ὡς γνωστόν, τὸ σπουδαιότερον δογματικὸν ἔργον τοῦ Μ. Ἀθανασίου¹. Εἰς τὸν πρῶτον ἐξ αὐτῶν, παρατίθεται συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς ἀρειανικῆς διδασκαλίας, ὡς αὕτη διατυποῦται εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀρείου «Θάλεια» καὶ ἀκολουθεῖ ἀναίρεσις ταύτης διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς αἰωνιότητος καὶ ἀγεννησίας τοῦ Υἱοῦ, ὡς καὶ τῆς ἐνότητος τῆς θείας οὐσίας μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Πατρός. Εἰς τὸν δευτερον καὶ τρίτον λόγον ἐρμηνεύονται ὀρθοδόξως χωρία τῆς Ἀγ. Γραφῆς, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ, εἰς τὴν σχέσιν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν. Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν παρερμηνεία τῶν χωρίων αὐτῶν κατέστησεν ἀναγκαίαν τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀπόδοσιν τῆς ὀρθῆς ἐρμηνείας των. Ἐνῶ περὶ τῆς γνησιότητος τούτων οὐδεμία ἀμφισβήτησις ὑπάρχει² περὶ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ παρόντος διευπλώθησαν πολλαὶ ἀλληλοσυγκρουόμεναι γνώμαι. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι παρὰ τὴν παρέλευσιν τόσων ἐτῶν ἡ πατρολογικὴ ἐπιστήμη ἐμφανίζεται σήμερον ὡς μὴ ἔχουσα καταλήξει εἰς θετικὸν τι συμπέρασμα, καθιστᾷ τὸ θέμα

1. Περὶ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καθόλου τῶν ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἰδὲ ἐν H. G. O p i t z, Untersuchungen zur Überlieferung der Schriften des Athanasius, Berlin und Leipzig 1935. Εἰς τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἔργον σημειοῦται ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἤδη ἐνωρὶς ἐχωρίσθησαν εἰς δύο μεγάλας ομάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία περιελάμβανε τοὺς Λόγους ἢ ἄλλως τὰ θεολογικὰ ἔργα καὶ ἡ ἄλλη τὰς Ἀπολογίας ἢ τὰ ἱστορικὰ ἔργα. Τῶν θεολογικῶν ἔργων, εἰς τὰ ὅποια ὑπάρχοντα καὶ οἱ Λόγοι, διέκρινε δύο κυρίως ομάδας τὴν W καὶ τὴν RS. Ἡ πρώτη ἐπετελέσθη κατὰ τὸν ΣΤ' καὶ ἡ δευτέρα τὸν Η' αἰῶνα.

2. Περὶ τῆς μὴ γνησιότητος τοῦ Δ' λόγου εἶναι ὁμόφωνος ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη. Ἐκ τῶν πολλῶν σχετικῶν μελετῶν παραπέμπομεν εἰς τὴν διατριβὴν τοῦ A. S t e g m a n n, Die pseudoathanasianische IV Rede gegen die Arianer als κατὰ «Ἀρειανῶν λόγος» ein Apollinaris gut., Diss., Tübingen 1937. Σημειωτέον ὅτι τὰ ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀπολλιναρίου συγγραφῆς τοῦ ἔργου ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι ἀρκούντως πειστικὰ.

πάντοτε ἐπίκαιρον. Ἡ ἐπικαιρότης αὐτῆ ἠνάγκασεν ἡμᾶς νὰ διαπραγματευθῶμεν τοῦτο, παρ' ὅτι κατ' ἀνάγκην εἰς πολλὰ σημεῖα θὰ ἀναγκασθῶμεν νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς ἐπόψεις καὶ γνώμας ἤδη διατυπωθείσας. Πιστεύομεν ὅτι ἡ ἐπανεκτίμησις τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα προέρχονται κυρίως ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου — διότι ἐλλείπουν ἐπαρκεῖς ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι — θὰ ἀποτελέσουν ἕν θετικὸν βῆμα πρὸς ὀριστικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Πρὶν ὅμως ἔλθωμεν εἰς τὴν συστηματικὴν διαπραγμάτευσιν τούτου ἄς ἴδωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ θέματος.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐκ τῶν τριῶν περιόδων εἰς τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν τὴν φιλολογικὴν δραστηριότητα τοῦ Μ. Ἀθανασίου ὁμόφωνος εἶναι ἡ γνώμη ὅτι οἱ Λόγοι ἀνήκουν εἰς τὴν δευτέραν³, δηλ. τὴν ἀρχομένην τὸ 337, τὸ ἔτος τῆς ἐπιστροφῆς ἐκ τῆς ἐν Τρεβήροις πρώτης αὐτοῦ ἐξορίας καὶ λήγουσαν τὸ 359, ὅτε ἔλαβον χώραν αἱ ἐν Ἀριμίμφῳ καὶ Σελευκείᾳ σύνοδοι.

Ἀρχικῶς οἱ Λόγοι ἐχρονολογοῦντο πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ ἀκριβέστερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 356 καὶ 362, ὅτε ὁ Μ. Ἀθανάσιος εὕρισκετο ἐξόριστος ἐν τῇ ἐρήμῳ τῆς Αἰγύπτου (9 Φεβρουαρίου 356-21 Φεβρ. 362). Οὕτω, τόσον ὁ Montfaucon ὅσον καὶ οἱ ἐπανεκδώσαντες τὸ ἔργον εἰς τὴν Πατρολογίαὶν τοῦ Migne προσδιώρισαν τὸ 358 ὡς τὸ πιθανὸν ἔτος τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου. Τούτους ἠκολούθησαν πολλοὶ ἄλλοι (H. Kihn⁴, F. Lauchert⁵, O. Bardenhewer⁶, G. Bardy⁷), μερὶς δὲ καὶ τῶν συγχρόνων Πατρολόγων συγκλίνουν ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ἐπόψεως. Ὡς σπουδαιότερον λόγον πρὸς καθορισμὸν τῆς ὥς ἄνω χρονολογίας ἐπεκαλέσθησαν τὰ ὅσα ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀναγράφει εἰς τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 358 συνταχθεῖσαν ἐπιστολὴν του πρὸς τοὺς μοναχοὺς⁸, καὶ ἥτις προηγεῖται τοῦ ἔργου «Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ μοναχοὺς περὶ τῶν γεγεννημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου»⁹, ὡς καὶ

3. Ὡς γνωστὸν κατὰ τὴν πρώτην περίοδον συνέταξε τὰ «Κατὰ Ἑλλήνων» καὶ «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου» ἔργα του, τὰ ὁποῖα κατ' οὐσίαν ἀποτελοῦν δύο τμήματα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου, κατὰ δὲ τὴν τρίτην ἠσχολήθη μὲ πνευματολογικὰ καὶ χριστολογικὰ κυρίως θέματα συγγραφᾶς μεταξὺ τῶν ἄλλων τὰς πρὸς Σεραπίωνα περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ἐπιστολάς του καὶ τὰς χριστολογικὰς ἐπιστολάς πρὸς Ἐπίκτητον, Ἀδέλφιον καὶ Μάξιμον.

4. Patrologie, Bd II, Paderborn 1908, σ. 29.

5. Athanasius, Köln 1911, σ. 179 καὶ ὑψμ. 190.

6. Geschichte der altkirchlichen Literatur, Bd III³, Freiburg 1912 σ. 55.

7. St. Athanase, Paris 1914, σ. 146.

8. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων. Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τόμ. 31, σσ. 240-241.

9. Ἐνθ' ἄν., σσ. 242-289.

εἰς τὴν σύντομον ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Σεραπίωνα περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου¹⁰ συγγραφεῖσαν ὡσαύτως τὸ 358.

Ὦντως εἰς τὴν προναφερθεῖσαν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἀναγράφεται ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἶχεν ἤδη γράψει πρὸς αὐτοὺς περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ ἀργότερον, ὅτι ἀπαιτήτως πρέπει νὰ προϋποθέσωμεν ὅτι ὑπονοοῦνται οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι. Οἱ ὡς ἄνω ἐρευνηταὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεώς των ἐπικαλοῦνται τὸ ἐξῆς ἐπιχείρημα: Ἐξ ὧσων σημειοῦται ἐν ἀρχῇ τῆς προμνημονευθείσης πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῆς οὗτος εἶχε ζητήσῃ πληροφορίας ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον διὰ τρία τινά. α) Διὰ τὰ τελευταῖα γεγονότα τοῦ βίου αὐτοῦ β) Ἐκθεσιν περὶ τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως γ) ἐξιστόρησιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀρείου. Προκειμένου περὶ τῶν δύο πρώτων ἐρωτημάτων ὁ Ἀθανάσιος παραπέμπει εἰς ὅσα ἔγραψε εἰς τοὺς μοναχοὺς. Κατὰ λέξιν σημειοῖ: «Τριῶν τοίνυν ὄντων τῶν ἐπιταγμάτων τὰ μὲν δύο προθύμως ἐποίησα καὶ ἀπέστειλα τῇ σῇ θεοσεβείᾳ ἅπερ ἔγραψα τοῖς μοναχοῖς· ἐκ γὰρ τούτων τά τε καθ' ἡμᾶς καὶ τὰ κατὰ τὴν αἵρεσιν δύνασαι μαθεῖν»¹¹. Ἐν συνεχείᾳ παραθέτει εἰς τὴν ἐπιστολὴν τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀρείου παρὰ τὰς ἀρχικὰς αὐτοῦ ἐπιφιλᾶξεις καὶ τοῦτο διὰ νὰ καταστῇ φανερὰ ἡ ἀλήθεια ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. (Εἶχον ἰσχυρισθῆ ὅτι ὁ Ἀρειος ἐτελεύτησε «κοινωνήσας τῇ Ἐκκλησίᾳ»).

Τὸ γεγονός λοιπὸν ὅτι ἐκ τῶν τριῶν ἐρωτημάτων ὁ Ἀθανάσιος ἐνταῦθα ἀπαντᾷ εἰς τὸ τρίτον καὶ παραπέμπει διὰ τὰ ἄλλα εἰς προγενέστερα ἔργα του, τὰ ὅποια ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐκ τῆς τρίτης αὐτοῦ ἐξορίας (358-362) ἐθεωρήθη ὡς ἐπαρκὴς ἀπόδειξις διὰ νὰ ἐκληφθῇ ἡ «Ἱστορία τῶν Ἀρειανῶν»¹² καὶ οἱ «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι¹³ ὡς ἀπάντησις εἰς τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα. Καὶ εἰς μὲν τὴν Ἱστορίαν τῶν Ἀρειανῶν πρὸς τοὺς μοναχοὺς ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐκθέτει τὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 335 μέχρι τοῦ 357 ποιούμενος ἀρχὴν ἀπὸ τῆς εἰσδοχῆς τοῦ Ἀρείου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων (ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἄρχεται τὸ σφζόμενον ἀπόσπασμα). Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀπολογίαν πρὸς τὸν Κωνσταντῖον ἐμφανίζει τὸν αὐτοκράτορα ὡς ἐχθρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ προστάτην τῆς αἰρέσεως. Γεννᾶται ὁμῶς τὸ ἐρώτημα. Θεωρεῖ ὄντως ὁ Ἀθανάσιος τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους ὡς ἀποτελοῦντας ἀπάντησιν εἰς τὸ δευτερον ἐρώτημα; Οὐδαμοῦ ἀναγράφεται ὅτι οἱ Λόγοι οὗτοι ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς μοναχοὺς.

Ἐν ἄλλο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἐπόψεως ὅτι ὁ Ἀθανάσιος εἶχεν ὁμιλή-

10. BEΠ 33, σσ. 177-179.

11. Ἐνθ' ἀν., σ. 177.

12. BEΠ 31, σσ. 242-289.

13. BEΠ 30, σσ. 123-305.

σει πρὸς τοὺς μοναχοὺς περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Α' ἐπιστ. πρὸς Σεραπίωνα (§ 2). Συνδέων ὁ Μ. Ἀθανάσιος τὴν ἄρνησιν τῆς θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς τὴν ἄρνησιν τοῦ θείου Λόγου καὶ μὴ ἐπιθυμῶν νὰ ἐπεκταθῇ εἰς λεπτομερείας παραπέμπει εἰς προγενέστερον ἔργον του (πρὸς αὐτοὺς ἀποσταλὲν) ἀναγράφων «ἀρκεῖ γὰρ τὰ πρὸ τούτων εἰρημένα κατ' αὐτῶν». Καὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο, ὡς θὰ ἴδωμεν, δὲν εἶναι ἰσχυρόν.

Σχετικὸν εἶναι καὶ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐν ἀρχῇ τῆς Β' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῆς ὁ Ἀθανάσιος ἐμφανίζεται ὡς παρέχων περίληψιν προαποσταλέντος πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἔργου του κατόπιν σχετικῆς παρακλήσεως των — ὑπὸ τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν γνώμην μερίδος ἐρευνητῶν πρέπει νὰ νοήσωμεν τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους — καὶ ἡ ὁμοιότης τῆς χριστολογίας τῆς ἐπιστολῆς ταύτης πρὸς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους.

Τέλος οἱ δεχόμενοι ὅτι οἱ «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι ἐγράφησαν κατὰ τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν («ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς μοναχοὺς») καὶ τὴν «Ἱστορίαν τῶν Ἀρειανῶν» χρόνον ἰσχυρίζονται ὅτι ἐὰν ὁ Ἀθανάσιος εἶχεν ἤδη πρὸ εἴκοσι περιόπου ἐτῶν διεξοδικῶς διαπραγματευθῆ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀρειανικὴν ἔριν καὶ εἶχεν ἀναιρέσει ταῦτα δὲν θὰ εὔρισκε δυσκολίαν εἰς τὴν προσπάθειάν του ταύτην τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἔγραφεν εἰς τοὺς μοναχοὺς¹⁴. Πιστεύομεν ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος εἶναι ἐσφαλμένος. Ἐπισταμένη μελέτη τῆς πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐπιστολῆς πείθει ὅτι ἡ δυσκολία τοῦ Ἀθανασίου δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν στοιχείων ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν εἶχε μελετήσῃ ἐπαρκῶς τὸ θέμα, ἀλλ' εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ θέματος τὸ ὁποῖον ὑπερβαίνει τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Ἄλλ' ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ ἐπανέλθωμεν, ἀφοῦ ἴδωμεν καὶ τὰς λοιπὰς ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω προβλήματος ἐπόψεις.

Μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς παραδεδομένης ἐπόψεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν καὶ τοὺς Neumann καὶ Robertson. Ἀμφότεροι ἰσχυρίσθησαν ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 356 καὶ 360¹⁵.

Ἐξ ὧων γνωρίζομεν πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἠμφεσβήτησε μὲ ἀσφαλῆ ἐπιχειρήματα τὴν ὡς ἄνω γενικῶς ἀποδεκτὴν ἐποψιν, ὅτι δηλ. οἱ Λόγοι συνετάχθησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς τρίτης αὐτοῦ ἐξορίας ὑπῆρξεν ὁ Loofs εἰς τὸ ἄρθρον του Athanasius von Alexandria εἰς τὴν Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche¹⁶. Κατ' αὐτὸν ἰσχυροὶ ἱστορικο-

14. «Τοῖς ἀπανταχοῦ κατὰ τύπον τὸν μονήρη βίον ἀσχοῦσι...» 1, 2. BEΠ 31, σ. 240.

15. Ἰδὲ «Select Writings und Lettres of Athanasius in a select library of Nicene and Post Nicene Fathers of the Christian Church, Series II vol IV, N. York 1892, σ. 303.

16. 3η ἐκδ., τόμ. 2, Leipzig 1897, σ. 200 κ. ἔ.

δογματικοὶ λόγοι ἐμποδίζουν τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὡς ἄνω γνώμης. Ἀναιρῶν ὠρισμένας ἐν τῶν προαναφερθεισῶν ἐπόψεων ἰσχυρίσθη ὅτι ὑπὸ τὸ ἔργον τὸ μνημονευόμενον ἐν τῇ Α' ἐπιστολῇ πρὸς Σεραπίωνα § 2 δὲν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους. Κατ' αὐτὸν δύναται νὰ ὑπονοῆται τὸ προμνημονευθὲν ἔργον «Πρὸς ἀπανταχοῦ μοναχοῦς περὶ τῶν γεγενημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου» ἢ ἐν ἀπωλεσθὲν ἔργον. Ἰσχυρίσθη ἀκόμη ὅτι καθ' ὃν χρόνον συνέταξε τοὺς λόγους τοῦ ὁ Ἀθανάσιος δὲν εὐρίσκετο ἐν διωγμαῖ¹⁷, παρ' ὅτι βεβαίως ὁ βασιλεὺς Κωνσταντίος ὑπεστήριξε τοὺς Ἀρειανούς, καὶ ὁ αἰρετικὸς Ἀστέριος ἔζη ἀκόμη¹⁸. Ἐπίσης ὅτι ἡ παρουσίασις τῶν κυρίως δογματικῶν ἔργων τῶν Ἀρειανῶν τουτέστι τῆς Θαλαίας τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Συνταγματίου τοῦ Ἀστερίου καὶ ἡ ὀνομασία τῶν Ἀρειανῶν ὡς «οἱ περὶ Ἄρειον ἐκ διδασκαλίας Εὐσεβίου»¹⁹ εἶναι ἐνδειξις περὶ τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου εἰς χρόνους μὴ ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τῆς ἐκσπάσεως τῆς Ἀρειανικῆς ἔριδος. Ὄντως τὸ ἔργον δὲν φαίνεται νὰ συνετάχθη πολὺ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλεξάνδρου²⁰, οἱ δὲ Εὐσέβιος καὶ Ἄρειος ἐμφανίζονται ὡς ἔχοντες δύναμιν²¹. Τέλος στηριζόμενος εἰς τὰς φράσεις τοῦ Μ. Ἀθανασίου «κατὰ τὴν ἐμὴν οὐθενίαν»²² καὶ «...ἰκανά ἐστι, ὡς γε νομίζω, πρόφασιν παρασχεῖν ταῦτα τοῖς λογιωτέροις πλείονα κατασκευάζειν εἰς ἀναίρεσιν τῆς Ἀρειανῆς αἰρέσεως»²³ ἰσχυρίσθη ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συντάξεως τῶν λόγων ὁ Μ. Ἀθανάσιος δὲν ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς τὸν κυρίως ἐκπρόσωπον τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὀρθῶς ὅμως ὁ τελευταῖος ἰσχυρισμὸς ἡμφεσβητήθη ὑπὸ νεωτέρων ἐρμηνευτῶν. Κατὰ τὸν Loofs ἐπομένως οἱ Λόγοι εἶναι ἐν τῶν ἀρχαιοτέρων ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ἐγράφησαν μετὰ τὸ «Κατὰ Ἑλλήνων καὶ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου» ἔργον καὶ παραλλήλως πρὸς τὰς πρώτας ἑορταστικὰς ἐπιστολάς, πρὸς τὰ ἔργα «Εἰς τὸ πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς μου» (Ματθ. 11,27)²⁴, «Ἐγκύκλιος ἐπιστολή»²⁵, «Ἐκθεσις πίστεως»²⁶ καὶ «Περὶ πίστεως λόγος ὁ μερίζων»²⁷.

17. Κατὰ Ἀρειανῶν Β' 43. BEΠ 30, σ. 216.

18. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 30 καὶ 32, Β' 28,37 καὶ 40, Γ' 2 καὶ 60. BEΠ 30, σσ. 148, 149, 203, 210, 213, 251, 299.

19. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 22. Ἐνθ' ἄν., σ. 141.

20. Ἐνθ' ἄν. καὶ Β' 19 καὶ 34, σσ. 195, 208.

21. Α' 37, Β' 24, σσ. 153, 200.

22. Β' 15, σ. 191.

23. Β' 72, σ. 241.

24. BEΠ 33, σσ. 242-247. Τὸ ἔργον ἐγράφη πρὸ τοῦ ἐν ἔτει 341 θανάτου τοῦ Εὐσεβίου.

25. BEΠ 31, σσ. 194-201.

26. BEΠ 33, σσ. 239-241.

27. BEΠ 33, σσ. 248-262. Ἡ νεωτέρα κριτικὴ τὴν μὲν «Ἐκθεσιν πίστεως» θεωρεῖ ὡς ἀμφιβαλλόμενον ἢ κατ' ἄλλους ὡς νόθον ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Εὐστάθιον Ἀν-

Ἐπομένως κατὰ τὸν Loofts οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι ἐγράφησαν τὸ ἔτος 338 καὶ μέχρι τοῦ Μαρτίου τοῦ 339 ὅτε ἤρχισεν ὁ κατὰ τοῦ Μ. Ἀθανασίου διωγμός. Ὁ ὡς ἄνω ἐρευνητὴς δεχόμενος καὶ τὸν Δ' λόγον ὡς γνήσιον προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ καὶ τὴν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον σύνταξιν καὶ τοῦ λόγου τούτου λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ κατὰ τοῦ Μαρκελλοῦ πολεμικῆς, ἥτις θὰ ἦτο ἀδύνατος μετὰ τὸ 339, ὅτε οἱ δύο ἄνδρες συνητηθήσαν ἐν Ρώμῃ²⁸.

Ἄλλ' ὁ Loofts προχωρεῖ ἐτι περαιτέρω. Καταπολεμῶν τὴν γνώμην τοῦ Harnack συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ χριστολογία τοῦ Ἀθανασίου συμπίπτει κατ' οὐσίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας καὶ οὐδεμία οὐσιαστικὴ ἐξέλιξις ὑπάρχει²⁹, συγκρίνει τὴν ὁρολογίαν τῶν χρονολογικῶς πρώτων πρὸς τὰ μεταγενέστερα ἔργα καὶ ἐπισημαίνει τὰς διαφοράς. Κατὰ τὸν Loofts ἡ ὁρολογία τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων φανερώνει ἐν μεταβατικῶν στάδιον εἰς τὴν χριστολογίαν τοῦ Ἀθανασίου. Εἰς τὰ πρῶτα ἔργα του (Κατὰ Ἑλλήνων — Περὶ ἐνανθρωπήσεως) ἡ ὁρολογία του δὲν διαφέρει τῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «τριῶν ὑποστάσεων» καὶ χαρακτηρίζει τὸν Λόγον ὡς «μεσητεύουσαν φύσιν μονογενῆ» μεταξὺ τοῦ «ἀγεννήτου Πατρὸς» καὶ τῶν «κτισθέντων». Εἰς τὰ μεταγενέστερα χρησιμοποιοεῖ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» διὰ τὸν Υἱὸν καὶ ταυτίζει τοὺς ὄρους «οὐσία» καὶ «ὑπόστασις».

Εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους χρησιμοποιοεῖται ἅπαξ ὁ ὄρος «ὁμοούσιος»³⁰. Ὡσαύτως γίνεται χρῆσις τοῦ ὄρου «ὁμοφυής»³¹, ὁ ὁποῖος δηλοῖ ὅτι ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς ἔχουν τὴν αὐτὴν φύσιν³² ὡς καὶ τὸ «ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς»³³, «ἴδιον τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας γέννημα»³⁴ «ἴδιον τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως»³⁵ ἢ ἀπλῶς τὸ «ὅμοιος τοῦ Πατρὸς»³⁶ κ.λπ.

Κατὰ τὸν Loofts ἐνῶ εἰς τὰ μεταγενέστερα ἔργα τὸ πρόβλημα εἶναι μᾶλλον ἢ τριάς παρὰ ἡ ἐνότης, εἰς τὰ πρῶτα ἔργα καὶ εἰς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν»

τιοχείας (E. Schwartz) ἢ τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας (Scheidweiler) τὸν δὲ «Περὶ πίστεως λόγον τὸν μελίζονα» ὡς ἀσφαλῶς νόθον ἔργον. Περὶ τῶν λοιπῶν μὴ γνησίων δογματικῶν ἔργων τοῦ Μ. Ἀθανασίου γενικώτερον ἰδὲ καὶ Ἡ. Μοῦτσούλα, Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, Βίος - Συγγράμματα - Διδασκαλία, Ἀθήναι 1974, σ. 65. Τὸ ἔργον «Εἰς τὸ πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς» παρὰ τὴν ὑπὸ τινων ἀμφισβήτησιν σήμερον θεωρεῖται ὑπὸ πλείστων ἐρευνητῶν ὡς γνήσιον.

28. Ἰδὲ ἐν τῷ ἄρθρῳ «Athanasius», ἐνθ' ἄν., σ. 201.

29. Dogmengeschichte II², σ. 205.

30. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 9. ΒΕΠ 30, σ. 129.

31. Ἐνθ' ἄν. § 58, σ. 172.

32. Ὁ ὄρος «φύσις» ἐνταῦθα ταυτίζεται πρὸς τὸν ὄρον «οὐσία». Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀποφεύγει ἐνταῦθα τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου «ὑπόστασις».

33. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 9. ΒΕΠ 30, σ. 129.

34. Ἐνθ' ἄν.

35. Κατὰ Ἀρειανῶν Γ' 65. Ἐνθ' ἄν., σ. 303.

36. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 9. Ἐνθ' ἄν., σ. 130 καὶ Γ' 10. ΒΕΠ 30, σ. 257.

νῶν) λόγους τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ἐνόησις. Δι' ἄλλων λόγων θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι ἀρχικῶς ὁ Ἀθανάσιος ἐτόνιζε περισσότερον τὰ τρία πρόσωπα. Οὕτω δὲν διαστάζει νὰ ἀποκαλέσῃ τὸν Ὑῖον εἰς τὸ Α' κατὰ Ἀρειανῶν λόγον «δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα»³⁷.

Πάντως πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι οὐδεμία οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ εἰς τὴν χριστολογίαὶν τοῦ Ἀθανασίου ὑπάρχει. Ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω παρ' ὅτι εἰς τὰ πρῶτα ἔργα του ἀποφεύγεται ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» ἐν τούτοις ὑπάρχει ἡ διδασκαλία ὅτι ὁ Ὑῖος εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας μετὰ τὸν Πατέρα. Ἡδη ἐν τῇ παραγράφῳ ὅπου χρησιμοποιοῦται ἡ φράσις «δεύτερος μετὰ τὸν Πατέρα»³⁸ ἐξαιρεται ἡ ἀλήθεια ὅτι ὁ Ὑῖος εἶναι «τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ἴδιον γέννημα»³⁹. Ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ὑῖος χαρακτηρίζεται συγχρόνως ὡς «ἰδιος τοῦ Πατρὸς» καὶ ὡς «αἰτιατὸν» οὐδόλως δηλοῖ σύγχυσις ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Loofs⁴⁰. Οἱ ὄροι ἀναφέρονται ἀντιστοίχως εἰς τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Πάντως πιστεύομεν ὅτι ἡ βασικὴ θέσις τοῦ Loofs συμφῶνως πρὸς τὴν ὁποίαν οἱ λόγοι ἐγράφησαν τὸ 339 εἶναι ὀρθὴ παρ' ὅτι ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ἀσθενῆ ἢ οὐδόλως εὐσταθοῦν.

Χρονολογικῶς μετὰ τὸν Loofs ἀκολουθεῖ ὁ Stülcken (Athanasiana, Literar- und Dogmengeschichtliche Untersuchungen, Leipzig 1899). Οὗτος εἰς τὰς βασικὰς θέσεις του συμφωνεῖ πρὸς τὸν Loofs. Ὁρθῶς ἐξαιρεῖ τὴν μεταξὺ τῶν τριῶν λόγων σχέσιν, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐγράφησαν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ὡς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργον φαίνεται νὰ ἐγράφη ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς ἀρχικοῦ ἐνιαίου πλάνου. Ἐπιτυχῶς ἀντικρούει ὠρισμένα ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τρίτης αὐτοῦ ἐξορίας. Κυρίως ἐπισημαίνει τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς πρὸς Σεραπίωνα μνημονευόμενον προγενέστερον ἔργον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους⁴¹.

Ἀξιολογῶν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Loofs θεωρεῖ καὶ ὀρθῶς ὡς μὴ ἰσχυρὸν τὸ ὅτι δὲν γίνεται μνεῖα τῶν μετὰ τὸ 339 γεγονότων, διωγμοὶ κλπ. δεδομένου ὅτι ἀποσιωπῶνται καὶ πρὸ τοῦ 339 ἐπισυμβάντα γεγονότα ὡς ἡ πρώτη αὐτοῦ ἐξορία ἐν Τρεβήροις. Ὡσαύτως αἱ ἐκφράσεις «κατὰ τὴν ἐμὴν οὐθενίαν» καὶ «λογιώτεροι» δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν ταπεινοφροσύνην τοῦ Ἀθανασίου καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐθεώρει ἑαυτὸν κύριον ἐκπρόσωπον τῆς Ὁρθοδοξίας, δεδομένου ὅτι καὶ εἰς μεταγενέστερα ἔργα του (Ἐπιστ. πρὸς Σεραπίωνα περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου § 5, Ἐπιστ. πρὸς μοναχοὺς § 1-3, Πρὸς Ἐπίκτητον ἐπιστ. § 12) ὁμιλεῖ κατὰ παρόμοιον τρόπον.

37. Κατὰ Ἀρειανῶν Α' 15. Ἐνθ' ἄν., σ. 136.

38. Αὐτόθι.

39. Ἐνθ' ἄν., σ. 135.

40. Ἄρθρον «Athanasius», ἔνθ' ἄν., σ. 204.

41. Athanasiana..., ἔνθ' ἄν., σσ. 45-46.

Ἰδιαίτερον βάρος δίδει εἰς τὸ ἐπιχείρημα τῶν Loofs ὅτι ὁ Ἀστέριος εἰς τοὺς κατὰ Ἀρειανῶν λόγους ἐμφανίζεται ὡς δρῶν πρόσωπον καὶ ὅτι τὰ περὶ τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως γενικῶς ἀναφερόμενα προσιδιάζουσι καλύτερον εἰς τοὺς πρώτους αὐτῆς χρόνους (μνεία Εὐσεβίου Νικομηδείας κ.λπ.). Ἰδιαίτερος ἐπισημαίνεται ἡ σχέσις μεταξὺ τῶν ἀναθεματισμῶν, οἱ ὅποιοι προσετέθησαν εἰς τὸ 4ον σύμβολον τῆς ἐν ἐγκαίνιοις συνόδου τῆς Ἀντιοχείας, χρῆσιν τοῦ ὁποίου ἐποιήσατο ἡ σύνοδος τῆς Φιλιππουπόλεως (343) καὶ ἡ «μακρόστιχος ἔκθεσις» ἡ ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐπισκόπων ἐν Ἀντιοχείᾳ συνταχθεῖσα (344 ἢ 345) καὶ τῶν ὄσων ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐν τέλει τοῦ «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου τοῦ ἀναγράφει (§ 59-67). Κατὰ τὸν Stülcken ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἔχει τὴν προτεραιότητα καὶ οἱ ἀναθεματισμοὶ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀντίδρασις καὶ ἀπάντησις εἰς ὅσα ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἐν τῷ «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγῳ τοῦ ἀναγράφει. Κατὰ τὸν Stülcken ἐπομένως οἱ Λόγοι ἐγράφησαν πρὸ τοῦ 343, καὶ ἐπειδὴ ἐκ τῶν Λόγων οὐδὲν διαφαίνεται ὅτι εἶναι περίοδος διωγμῶν, πρὸ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Ἀθανασίου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ 339.

Ἄλλ' ὁ Stülcken προχωρεῖ καὶ εἰς συγκριτικὴν μελέτην τῶν Λόγων πρὸς ἕτερα ἔργα τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Καὶ ἐν πρώτοις μὲν συγκρίνει τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου Παρμ. 8,22 «Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα», περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀναλυτικῶς εἰς τὸν «Β' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγον⁴², πρὸς τὴν σχετικὴν ἐρμηνείαν εἰς τὰ ἔργα «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου § 13 κ. ἐ.⁴³, «Περὶ Διονυσίου, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας» § 11⁴⁴, «Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, ἐγκύκλιος ἐπιστολῆ» § 17⁴⁵ καὶ «Πρὸς Σεραπίωνα Β' ἐπιστολῆ» § 7⁴⁶.

Ἐτέραν σύγκρισιν ποιεῖται ὁ Stülcken μεταξὺ τῆς τρίτης παραγράφου τοῦ ἔργου «εἰς τὸ Πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρός»⁴⁷, τὸ ὅποιον ἡ νεωτέρα κριτικὴ θεωρεῖ ὡς γνήσιον, καὶ τοῦ παραλλήλου κειμένου ἐκ τοῦ «Γ' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου⁴⁸. Ἐπίσης παραλληλίζει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου § 30 κ. ἐ. πρὸς τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου» 28 κ. ἐ. ἔργον καὶ θεωρεῖ τὸ πρῶτον τὸ καὶ ἐκτενέστερον ὡς τὸ ἀρχαιότερον. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἰς τὸ περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου ἔργον τοῦ παραλείπει πᾶν τὸ μὴ οὐσιῶδες⁴⁹. Παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους διαφωνίας περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ κατωτέρω πιστεύομεν ὅτι ὁ Stülcken ἔχει κατὰ βάσιν δίκαιον.

42. § 44-82. BEΠ 30, σσ. 216-249.

43. BEΠ 31, σσ. 154-155.

44. BEΠ 31, σ. 209.

45. BEΠ 31, σ. 234.

46. BEΠ 33, σσ. 125-126.

47. BEΠ 33, σ. 244.

48. § 36. BEΠ 30, σσ. 280-281. Athanasiana..., ἐνθ' ἄν., σ. 40 κ. ἐ.

49. Athanasiana..., ἐνθ' ἄν., σ. 49.

Τὸ τελικὸν αὐτοῦ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς Λόγοι ἐγράφησαν πρὸ τοῦ 350 καὶ πιθανώτατα περὶ τὸ 339.

Δύο ἔτη μετὰ τὸν Stülcken ἐδημοσίευσεν ὁ K. Hoss τὴν μελέτην αὐτοῦ «Studien über die Schriften und die Theologie des Athanasius, Freiburg 1899. Ἐν αὐτῇ ὁ συγγραφεὺς κυρίως ἀσχολεῖται μὲ τὰ «Κατὰ Ἑλλήνων» καὶ «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως» ἔργα (ὡς γνωστὸν πρόκειται περὶ ἐνιαίου ἔργου διηρημένου εἰς δύο τμήματα) ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ ὀμιλεῖ καὶ περὶ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν κειμένων Α' Ἀρ. § 30-34 καὶ Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου § 28-31 συνάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ δεύτερον προηγεῖται χρονικῶς⁵⁰. Ἐνῶ ὅμως ἔχει δίκαιον ἰσχυριζόμενος ὅτι κατὰ τὸν Ἀθανάσιον τὸ «ἀγέννητος» ἀναφέρεται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰ κτίσματα καὶ ὄχι ἐν σχέσει πρὸς τὸν Λόγον, κακῶς πιστεύει ὅτι τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς 33ης καὶ ἰδιαίτερος τῆς 34ης παραγράφου τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου. Σχετικὴν σύγκρισιν ποιούμεθα κατωτέρω. Ὁ Hoss προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσῃ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Loofs (προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν μελέτην τοῦ Stülcken) καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 356 καὶ 361.

Τὸ ἐπόμενον ἔτος μία ἀξιόλογος μελέτη εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ὑπὸ τὸν τίτλον Die Homousianische Partei bis zum Tode des Konstantius, Leipzig 1900. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Gummerus ἐν παραρτήματι ἡσχολήθη εἰδικῶς μὲ τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων. Κάτοχος ὅλης τῆς πρὸ αὐτοῦ σχετικῆς βιβλιογραφίας εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν μελέτην τοῦ Hoss. Ὁ Gummerus διαφωνεῖ ριζικῶς πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ Hoss, συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Loofs καὶ Stülcken χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν Λόγων, παρ' ὅτι ἀρνεῖται πολλὰ ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν. Ἐναντι τῶν θέσεων τοῦ Loofs ἐμφανίζεται κριτικώτερος τοῦ Stülcken, δίδει δὲ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐνίοτε ὑπερβάλλει. Παρὰ ταῦτα αἱ παρατηρήσεις του εἶναι ἀξιολογώταται.

Ὁ Gummerus πιστεύει ὅτι τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς «περὶ τῆς τοῦ Λόγου θεότητος»⁵¹ ἀποσταλὲν ἔργον ἔχει ἀπολεσθῆ. Τὸ ἐν ἀρχῇ τῶν Κατὰ Ἀρειανῶν λόγων ἀναγραφόμενον «προτραπεῖς παρ' ἡμῶν»⁵² δὲν συνδέεται κατ' αὐτὸν κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸ «πολλάκις παρ' ἡμῶν προτραπεῖς» τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τοὺς μοναχοὺς⁵³. Κατὰ τὸν συγγραφέα τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται διὰ τῆς φράσεως τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου εἶναι ὅτι ὁ Ἀθανάσιος δὲν περεκινήθη ὑφ' ἐνός ἀλλ' ὑπὸ περισσοτέρων διὰ νὰ συντάξῃ αὐτοῦς.

50. Studien..., ἐνθ' ἀν., σ. 48-50.

51. Ἴδὲ τὰ σχετικῶς ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης μελέτης ἀναγραφόμενα (σσ. 544-545).

52. Κατὰ Ἀρειανῶν Α 1. ΒΕΠ 30, σ. 123.

53. ΒΕΠ 30, σ. 240.

Ἔσον ἀφορᾶ εἰς τὴν σχέσιν τῶν παραλλήλων κειμένων τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου καὶ τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου ὁ συγγραφεὺς καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι μᾶλλον προηγεῖται τὸ «Κατὰ Ἀρειανῶν» ἔργον, τὰ πλεῖστα δὲ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Hoss θεωρεῖ ἀσθενῆ ἢ καὶ ἀβάσιμα. Οὗτος ἐπεκτείνεται καὶ εἰς λεπτομερείας τὰς ὁποίας παραλείπομεν.

Προκειμένου περὶ τῆς σχέσεως τῶν παραλλήλων κειμένων τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων πρὸς τὰ ἔργα, «Περὶ Διονυσίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας» καὶ «Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης», περὶ τῶν ὁποίων ὀμιλεῖ ὁ Stülcken, εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν συμφωνεῖ μετ' αὐτοῦ δεχόμενος τὴν προτεραιότητα τοῦ «Περὶ τοῦ Διονυσίου...» ἔργου, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν θεωρεῖ ὡς ἀόριστα τὰ ἐπιχειρήματα τούτου.

Ἐρχόμενος ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν ἐν τοῖς Λόγοις ὑπαρχόντων χρονικῶν στοιχείων καὶ τὴν ἀξιολόγησιν αὐτῶν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Loofs ὑπὸ τοῦ Stülcken γενομένην κριτικήν. Δὲν πιστεύει ὅτι κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν Λόγων οὐδεμίαν ἀφορμὴν εἶχεν ὁ Ἀθανάσιος διὰ νὰ μνημονεύσῃ παρελθόντας ἢ παρόντας διωγμούς καὶ ὅτι βίαια μέτρα ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν μόνον διὰ τὸ μέλλον ἐφοβεῖτο. Πάντως εἶναι γεγονός ὅτι εἰς τοὺς Λόγους ὁ Κωνσταντῖος ἐμφανίζεται ὡς ὑπερασπιστῆς τῶν αἰρετικῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ Λόγοι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 346 καὶ 351. Δεδομένου δὲ ὅτι πρέπει νὰ προηγῶνται τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου, τὸ ὁποῖον ὁ Gummerus τοποθετεῖ εἰς τὸ 346 ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τῶν Λόγων περιορίζεται εἰς τὰ ἔτη 337-346 ἐξαιρουμένου τοῦ ἔτους 337 διότι ἀκόμη ὁ Ἀθανάσιος εὕρισκετο ἐν ἔξορίᾳ. Τὸ terminus post quem εἶναι σταθερὸν διότι εἰς τοὺς Λόγους μνημονεύεται ὁ θάνατος τοῦ Ἀρειοῦ (336). Συγχρόνως οἱ Λόγοι πρέπει νὰ ἐγράφησαν πλησίον τῆς Ἀλεξανδρείας ἐὰν μάλιστα ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ ὅσα ἀναγράφονται περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀρειανῶν ἔναντι τοῦ λαοῦ, τὰ περὶ τῆς προσπαθείας αὐτῶν παραπλανήσεως γυναικῶν κλπ. Ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω αἱ ἐπόψεις αὐταὶ τοῦ Gummerus πιστεύομεν ὅτι δὲν ἀφίστανται τῆς ἀληθείας. Τὸ τελικὸν κατ' αὐτὸν συμπέρασμα εἶναι ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ Λόγοι ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 338 καὶ 339.

Ὁ Cavallera εἰς τὸ ἔργον του «Saint Athanase» (Paris 1908) δὲν ἀσχολεῖται εἰδικῶς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων. Εἰς τὸ γενικὸν ὅμως διάγραμμα, τὸ ὁποῖον δίδει περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μ. Ἀθανασίου τοποθετεῖ τὴν σύνταξιν τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων εἰς τὰ ἔτη 347-350, εἰς μίαν περίοδον ἡσυχίας, ὡς ἐπὶ λέξει ἀναγράφει. Εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον τοποθετεῖ καὶ τὰ ἔργα «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου» καὶ «Περὶ Διονυσίου» ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας⁵⁴.

54. Saint Athanase..., ἐνθ' ἄν., σ. XI-XII.

Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα ἐρευνητῶν τῶν περὶ τὴν χρονολόγησιν τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων ἀσχοληθέντων ἀναφέρομεν ἐν πρώτοις τὸν Α. Stegmann. Οὗτος εἰς δύο ἄρθρα ὑπὸ τὸν τίτλον «Zum Datierung der drei Reden des hl. Athanasius gegen die Arianer δημοσιευθέντα εἰς τὸ Theologische Quartalschrift⁵⁵ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον, ἐκτενές, θέτει ἐξ ὑπαρχῆς τὸ θέμα καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιώσῃ τοὺς ἰσχυριζομένους ὅτι οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι ἐγράφησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς τρίτης αὐτοῦ ἐξορίας δηλ. τὰ ἔτη 356-362. Καὶ οὗτος θέτει ὡς ἀφετηρίαν τῶν συλλογισμῶν του τὰ ὄσα σημειοῖ ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὰς πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ πρὸς Σεραπίωνα περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου ἐπιστολάς του ὡς καὶ εἰς τὴν Α' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολὴν του (§ 2). Σχετικῶς ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

Οὗτος προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσῃ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἰσχυριζομένων ὅτι ἀποκλείεται νὰ ὑπονοῶνται οἱ Λόγοι εἰς τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἀποσταλὲν ἔργον, διότι τοῦτο χαρακτηρίζεται ὡς σύντομον (κεφ. 3) καὶ διότι οἱ μοναχοὶ παρεκλήθησαν νὰ ἀντιγράψουν τοῦτο, ὅπερ ἀδύνατον δι' ἔργον τοσοῦτον ἐκτενές ὅσον οἱ «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι. Πάντα ταῦτα προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ λόγῳ τῆς ταπεινοφροσύνης, ἣτις διέκρινε τὸν Ἀθανάσιον. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεώς του ἐπικαλεῖται τὰς φράσεις τοῦ Μ. Ἀθανασίου «ὡς δύναμις μου», «ὅσον ἡδυνήθη» ὡς καὶ τὸ «πολλάκις ἐβουλεύσαμην ἐπισχεῖν καὶ παύσασθαι τοῦ γράφειν», ὅπερ σημαίνει ὅτι τὸ ἔργον πρέπει νὰ ἦτο ἐκτενές. Ἐπίσης σημειοῖ τὴν φράσιν «δέξασθε ταῦτα μὴ ὡς τελείαν ἔχοντα ἐρμηναίαν περὶ τῆς τοῦ Λόγου θεότητος».

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶμεν ἐνταῦθα εἰς κριτικὴν τῶν ἐπόψεων τοῦ Stegmann, ἵνα μὴ ὠμιλήσωμεν δις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος.

Ὁ Stegmann ἐπικαλεῖται ὡς ἐπιχείρημα καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐν τῇ Α' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολῇ σημειούμενον «Διὸ καὶ οὐ χρῆ πλέον τι πρὸς αὐτοὺς εἰπεῖν· ἀρκεῖ γὰρ τὰ πρὸ τούτων εἰρημένα κατ' αὐτῶν»⁵⁶ διὰ νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ὀλίγον πρὸ τῆς συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς ὁ Μ. Ἀθανάσιος εἶχεν ὠμιλήσει ἀναλυτικῶς εἰς τοὺς μοναχοὺς περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου. Ἦδη ὁμως ὁ Gummerus ἐθεώρησε τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀόριστον καὶ ἀνεπαρκές.

Ὁ Stegmann διαφωνεῖ πρὸς τὴν ἔποψιν τῶν Loofs καὶ Gummerus ὅτι πιθανὸν τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἀποσταλὲν ἔργον νὰ ἀπωλέσθῃ. Ἄν τὸ ἔργον εἶχε γραφῆ πρὸ τῶν ἐτῶν 357/8 δὲν θὰ διετύπωνον οὗτοι τὸ 357 τὴν σχετικὴν παράκλησιν. Παρ' ὅτι βεβαίως δέχεται ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Loofs ὅτι τότε ἤρχισε ἡ ὑπὸ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πρὸς τοὺς Ἀρειανοὺς ὑποστήριξις, οὔτε ὅτι ἔζη τότε ὁ Εὐσέβιος Νικομηδείας, διότι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μὲ

55. Τόμ. 96 καὶ 98. Stuttgart 1914, σσ. 423-450 καὶ 1916, σσ. 227-231.

56. § 2 BEΠ 33, σ. 91.

τὸν ὁποῖον ὀμιλεῖ διὰ τὸν Εὐσέβιον ὀμιλεῖ καὶ διὰ τὸν Ἄρειον. Ὡσαύτως διαφωνεῖ πρὸς τὴν ἔποψιν ὅτι ἐκ τινῶν φράσεων εἰς τὰς ὁποῖας γίνεται μνεία τοῦ Ἄστερίου συναγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτος ἔζη κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῶν Λόγων. Ὁ ἐνεστώς «λέγει», δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι ὁ Ἄστεριος ἔζη. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὡς καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα (μνεία τῆς Θεολείας τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Συνταγματίου τοῦ Ἀστερίου) ἀκολουθεῖ τὸν Gummerus ἐπισημαίνων τὸ ἀσθενὲς τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν Loofs καὶ Stülcken. Σημειωτέον ὅτι ἀρνούμενος τὴν προτεραιότητα τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἀναθεματισμοὺς τῆς συνόδου τῆς Φιλιππουπόλεως, ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτοι εἶχον ὑπ' ὄψιν ἀντιαρειανικὸν ἔργον τοῦ Μαρκελλοῦ Ἀγκύρας συγγραφὴν τὸ 335⁵⁷.

Συγκρίνων ὁ Stegmann ἐν συνεχείᾳ, ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταὶ τὰ παράλληλα κείμενα τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων πρὸς τὰ λοιπὰ ἔργα τοῦ Μ. Ἀθανασίου («Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου»), «Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου, Λιβύης» κ.λπ.) καὶ εἰδικώτερον τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου Παρμ. 8,22 ὀρθῶς παρατηρεῖ, ὅτι οὐδεμία οὐσιαστικὴ διαφορά ὑπάρχει εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου μεταξὺ τῶν ἔργων καὶ ὅτι τὸ ἐκτενέστερον κείμενον τῶν Λόγων ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ἄλλας ἐρμηνείας ἐκτὸς ἐκείνης, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποῖαν τὸ «ἔκτισε» ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοῦ Λόγου. Καὶ εἰς τὴν κριτικὴν καὶ ἄλλων σημείων τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Stülcken ἔχει ἐν πολλοῖς δίκαιον⁵⁸. Τὰ σχετικὰ χωρία δὲν ἀποδεικνύουν πάντοτε ἐξάρτησιν, ὑφ' ἣν ἔνοιαν ἐκλαμβάνει ταύτην ὁ Stülcken. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι οὐδὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἔργα συνετάχθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὴν προτεραιότητα τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου ἔναντι τῶν «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων, ἐν πρώτοις ἐκθέτει τὰς διαφόρους ἐπόψεις ὡς τῶν Neumann, Hoss, Stülcken, Gummerus καὶ κατόπιν συγκριτικῆς μελέτης καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι χρονικῶς προηγεῖται τὸ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργον καὶ ὅτι οἱ «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι ἐγράφησαν τὸ 357. Ἡ σύγκρισις τῶν κειμένων τὴν ὁποῖαν ἐπιχειρεῖ δὲν νομίζομεν ὅτι ὀδηγεῖ εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ συναγόμενα συμπεράσματα. Τὴν ὑπ' αὐτοῦ προσπάθειαν ἀναιρέσεως τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Gummerus θεωροῦμεν ἀνεπαρκῆ ἐὰν μὴ ἀνεπιτυχῆ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τοῦ Stegmann συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι ὀδηγοῦν σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος, εἰς τὸ ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν τὸ 357, ὅτι ἐσωτερικοὶ λόγοι ἐνισχύουν τὴν ἔποψιν ταύτην καὶ ὅτι οὐδὲν ὀμιλεῖ ὑπὲρ τῆς περὶ τὸ 338 συντάξεως τοῦ ἔργου.

57. Ἔχει διασωθῆ σχετικὸν ἀπόσπασμα. Marcelliana, Rettberg, Göttingae 1794 frg. 29. frg. 34 in E. Klostermann, Eusebius IV Leipzig 1906, σ. 190.

58. Zum Datierung..., ἐνθ' ἄν., σ. 436-438.

Παραλλήλως πρὸς τὸν Stegmann ὁ Ed. Weigl εἰς μελέτην του ὑπὸ τὸν τίτλον «Untersuchungen zur Christologie des hl. Athanasius (Paderborn 1914)»⁵⁹ ἰσχυρίσθη ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν τὸ 340. Τοῦτο ἠνάγκασε τὸν Stegmann νὰ ἐπανέλθῃ διὰ νὰ ἀναιρέσῃ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τούτου⁶⁰ συμπληρῶν οὕτω τὴν πρὸ διετίας δημοσιευθεῖσαν μελέτην αὐτοῦ.

Ὁ Stegmann καὶ πάλιν ἐπιμένει εἰς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἀποσταλὲν ἔργον τὸ διαπραγματευόμενον περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τοὺς «Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους, καὶ θεωρεῖ ὡς ἀδικαιολόγητον τὴν λογικὴν ἀπορίαν τοῦ Weigl πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπαιτηθῇ ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς ὅπως ἀντιγράψουν τοσοῦτον ἐκτενὲς ἔργον⁶¹. Ἄλλ' ὁ Weigl ἀπορεῖ καὶ διὰ τὸ πῶς, εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν δεχθῶμεν ὅτι οἱ Λόγοι ἐγράφησαν τὸ 357, τόσον ἀργὰ συνέταξε τὸ κατὰ τῶν Ἀρειανῶν τοῦ ἔργον καὶ πῶς τὸ 357 δὲν ποιεῖται μνεῖαν τῶν Πνευματομάχων. Ὁ Stegmann ἰσχυρίσθη ὅτι καὶ μὲν οἱ Πνευματομάχοι ἀρνούμενοι τὸν Λόγον ἤρνοῦντο συγχρόνως καὶ τὸ «Ἀγ. Πνεῦμα, ὅμως ἡ κατ' αὐτῶν διαμάχη ἔλαβε ἀπὸ τοῦ 358/59 νέαν μορφήν καὶ διὰ τοῦτο ἠναγκάσθη ὁ Μ. Ἀθανάσιος νὰ συντάξῃ κατ' αὐτῶν τὸ 359 εἰδικὸν ἔργον τουτέστι τὴν Α' πρὸς Σεραπίωνα ἐπιστολήν.

Ὡς τελευταίαν καὶ συνοπτικὴν ἀλλ' ἀξιόλογον μελέτην ἐπὶ τοῦ θέματος ἀναφέρομεν τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ A. Gaudel εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ «La Théologie du Logos chez Saint Athanase», ὑπὸ τὸν τίτλον «La date des Trois Discours contre les Ariens»⁶². Ὁ Gaudel ἀναφερόμενος εἰς τὸ δογματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἔργου καὶ προσπαθῶν ἀπὸ αὐτὸ νὰ ἀντλήσῃ πληροφορίας διὰ τὸν χρόνον συντάξεως αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναγράφει:

«Ἐκ τοῦ τρόπου τὸν ὁποῖον πολλάκις χρησιμοποιοεῖ ὁ Ἀθανάσιος διὰ νὰ ὑπεραμυνθῇ τοῦ «ὁμοουσίου» εἰς τὰ γνήσια καὶ σαφῶς προσδιοριζόμενα χρονικῶς ἔργα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ 347 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ βίου του, ἐκ τοῦ τρόπου ἀκόμη τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ σημειῶν μετὰ προσοχῆς τὰς παραλλαγὰς εἰς τὴν ὁρολογίαν τῶν ἀντιπάλων του κυρίως ἕσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἄλλους «ἀπαράλλακτος εἰκὼν» καὶ «ὅμοιος» δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ἠδύνατο κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν εἰς ἔργον γραφὲν ex professo ἐναντίον τῶν Ἀρειανῶν νὰ σιωπᾷ ἢ σχεδὸν νὰ ἀποσιωπᾷ τὸν ἄλλον «ὁμοούσιος» νὰ χρησιμοποιοῖ δὲ ἀντιθέτως συχνὰ διὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν σχέσιν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα τοὺς ἄλλους,

59. Ἴδὲ ἐν σσ. 143-149.

60. Σημειωτέον ὅτι ὁ Weigl ἐγνώριζε τὰς ἐπόψεις τοῦ Stegmann ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ Μ. Ἀθανασίου εἰς τὴν σειρὰν Bibliothek der Kirchenväter (σσ. 3-9) ὅπου εἶχον ἐκτεθῆ συνοπτικῶς.

61. Untersuchungen..., ἐνθ' ἄν., σ. 144.

62. Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ περιοδικῷ Revue des Sciences Religieuses, τόμ. 9, 1929, σσ. 524-539.

«ἀπαράλλακτος εἰκῶν») καὶ «ὅμοιος», καθ' ὃν χρόνον αὐται εἶχον ἀφαιρεθῆναι ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του πρὸς ὄφελος τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐπόψεων.

Εἰς τοὺς «Τρεῖς κατὰ Ἀρειανῶν» λόγους ὁ Μ. Ἀθανάσιος δὲν χρησιμοποιεῖ εἰ μὴ ἄπαξ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος»⁶³. Οἱ ὄροι τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ εἶναι ἀκριβῶς αὐτοὶ τοὺς ὁποίους ἀργότερον χρησιμοποιοῦν οἱ ἀντίπαλοί του π.χ. «ἀπαράλλακτος εἰκῶν», ὅρος ὁ ὅποιος εἶχε χρησιμοποιοθῆ ἤδη τὸ 341 εἰς τὸ Ἀθανασιανὸν Σύμβολον τῆς συνόδου τῶν Ἐγκαινίων ἢ ἀκόμη συχνότερον ὁ ὅρος «ὅμοιος», ὁ ὅποιος μαζί με τὰς ἐκφράσεις «ὅμοιος κατ' οὐσίαν», «ὅμοιος κατὰ πάντα» ἀπαντᾷ περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸν φορές. Ἀπαντᾷ ὡσαύτως ἢ ὑπενθυμίζουσα ὠριγενιστικὴν προέλευσιν φράσεις «δεύτερος μετὰ τὸν Πατέρα»⁶⁴.

Καὶ συνεχίζει ὁ Gaudel: «Εἶναι δύσκολον μετὰ τὸ 347 νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν σχεδὸν πλήρη σιωπὴν τοῦ Ἀθανασίου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» εἰς ἕν ἐκτενὲς ἔργον, τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν καθ' ὅλην τὴν περιόδον ταύτην καὶ μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του χρησιμοποιεῖ συχνὰ καὶ ὑπεραμύνεται τοῦ ὡς ἄνω ὄρου. Συγχρόνως ἢ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου συχνὴ χρῆσις τῶν ὄρων «ἀπαράλλακτος εἰκῶν» καὶ «ὅμοιος» προσιδιάζουσι εἰς τὴν ὀρολογίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς δράσεως τοῦ Μ. Ἀθανασίου».

Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ἀπὸ τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀντίπαλοί του θὰ χρησιμοποιοῦν τοὺς ὡς ἄνω ὄρους κατὰ τὸ δοκοῦν δὲν θὰ ἀρνηθῆ τούτους, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον σημασίαν ἔχει ἢ ἀλήθεια ἢ ὑπὸ τὸ γράμμα κρυπτομένη, ἀλλὰ ὁσάκις θὰ χρησιμοποιοῦν τούτους θὰ τοὺς ἐρμηνεύη καταλλήλως ἀνάγων αὐτοὺς εἰς τὸ «ὁμοούσιος». Αἱ παρερμηνεῖαι ἐπομένως τῶν ἀντιπάλων του ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δόγμα ἠνάγκασαν τὸν Μ. Ἀθανάσιον νὰ τονίσῃ τὴν σύνδεσιν ὄλων τῶν ὄρων τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ πρὸς τὸ «ὁμοούσιος». Ἡ ὀρολογία ἐπομένως τῶν «Τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων κατανοεῖται ἐὰν τὸ ἔργον τοποθετηθῆ εἰς χρόνον πρὸ τοῦ 341.

Ὁ Gaudel ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθῶν τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἐρευνητὰς προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ἔργου ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν μαρτυριῶν ὡς καὶ τῆς φιλολογικῆς σχέσεως τοῦ ἔργου πρὸς ἕτερα ἔργα τοῦ μεγάλου Πατρὸς καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα συμφωνῶν μετὰ τῶν Loofs, Stülcken καὶ Gummerus, ὅτι χρόνος τῆς συντάξεως προσιδιάζει καλῶτερον εἰς τὴν μετὰ τὸν Ἀλεξάνδρον Ἀλεξανδρείας ἐποχὴν, καὶ ἐν πάσει περιπτώσει πρέπει νὰ τοποθετηθῆ οὐχὶ πολὺ μακρὰν ταύτης.

Ἐν συνεχείᾳ παραθέτει τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου: «Οὕτως καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸν Ἀρειὸν ἐκβαλόντος οἱ μὲν μετὰ

63. Κατὰ Ἀρειανῶν Α 9. ΒΕΠ 30, σ. 129.

64. Ἐνθ' ἄν. § 15, σ. 136.

Ἀλέξανδρον μείναντος ἔμειναν Χριστιανοί· οἱ δὲ συνελθόντες Ἀρείῳ τὸ μὲν ὄνομα τοῦ Σωτῆρος ἡμῖν τοῖς μετὰ Ἀλέξανδρον καταλελοιπίασι, Ἀρειανοὶ δὲ λοιπὸν ἐκλήθησαν ἐκεῖνοι. Ἴδου γοῦν καὶ μετὰ θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου, οἱ κοινωνοῦντες τῷ διαδεξαμένῳ τοῦτον Ἀθανασίῳ, καὶ οἷς ὁ αὐτὸς Ἀθανάσιος κοινωνεῖ, τὸν αὐτὸν ἔχουσι τύπον· καὶ οὔτε ἐκείνων τὸ τούτου τινὲς ἔχουσι ὄνομα, οὔτε αὐτὸς ἐξ ἐκείνων ὀνομάζεται, ἀλλὰ πάντες πάλιν καὶ συνήθως Χριστιανοὶ καλοῦνται»⁶⁵.

Τὸ ὅτι εἰς τὸ ὡς ἄνω χωρίον ὁ συγγραφεὺς ἐμφανίζεται ὡς διακρίνων ἑαυτὸν οὐ μόνον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀθανασίου δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον διὰ τὴν ἄρνησιν τῆς ὑπὸ τοῦ δευτέρου συντάξεως τοῦ ἔργου. Καὶ πλεῖστα ἄλλα σημεῖα ὑπάρχουν, εἰς τὰ ὅποια ὁ Ἀθανάσιος ἐμφανίζεται ταπεινόφρων καὶ ἀποφεύγει νὰ ὀμιλήσῃ δι' ἑαυτὸν εἰς πρῶτον πρόσωπον.

Ὁ Gaudel τέλος συγκρίνει ὡς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταὶ τὰ παράλληλα χωρία ἐκ τοῦ «Α' κατὰ Ἀρειανῶν» λόγου καὶ τοῦ «Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου» ἔργου καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἐξάρτησιν τοῦ δευτέρου ἐκ τοῦ πρώτου. Ὁρθῶς παρατηρεῖ ὅτι εἶναι πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν μίαν ἀπλοποίησιν τοῦ κειμένου τοῦ Κατὰ Ἀρειανῶν ἔργου ἀπὸ μίαν ὑπερφόρτωσιν ἐνὸς ἤδη ὑπάρχοντος κειμένου.

Ὁ Gaudel συμπεραίνει ὅτι δι' ὅλους τοὺς ἀνωτέρω λόγους οἱ «Τρεῖς Κατὰ Ἀρειανῶν» λόγοι πρέπει νὰ ἐγράφησαν τὸ 339. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὰ ἐπιχειρήματά του, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀρύεται καὶ ἐκ τῶν πρὸ αὐτοῦ καὶ ἰδίως τοῦ Stülcken, εἶναι ἀρκούντως πειστικά. Σημαντικώτερα εἶναι βεβαίως ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν ὁρολογίαν τοῦ Ἀθανασίου, διότι, ὅπου ἔλλείπουν ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι, μόνον ἡ τοποθέτησις ἐνὸς ἔργου καὶ τῆς ὁρολογίας αὐτοῦ εἰς τὰ πλαίσια τῆς καθόλου πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ παραγωγῆς τοῦ συγγραφέως δύναται νὰ δώσῃ, ἐὰν μὴ ἀσφαλῆ, τοῦλάχιστον ἰκανὰ ἐπιχειρήματα πρὸς χρονολόγησιν αὐτοῦ.

(Συνεχίζεται)

65. Ἐνθ' ἄν. § 3, σσ. 124-125. Ὁ Gaudel παραθέτει ἐν μεταφράσει καὶ τὰ εὐθύς ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀναγραφόμενα, ἅτινα ἔχουν ὡς ἐξῆς: «Κὰν γὰρ διδασκάλων διαδόχους ἔχωμεν καὶ μαθηταὶ τούτων γινόμεθα· ἀλλὰ γε τὰ τοῦ Χριστοῦ παρ' αὐτῶν διδασκόμενοι, Χριστιανοὶ οὐδὲν ἤττον ἐσμὲν καὶ καλούμεθα. Οἱ δὲ γε τοῖς αἵρετικοῖς ἀκολουθοῦντες κὰν μυρίους διαδόχους ἔχωσι, ἀλλὰ πάντως τὸ ὄνομα τοῦ τὴν αἵρεσιν ἐφευρόντος φέρουσιν. Ἀμέλει τελευτήσαντος τοῦ Ἀρείου πολλῶν δὲ τῶν ἰδίων αὐτὸν διαδεξαμένων, ὅμως οἱ τὰ ἐκείνου φρονοῦντες ἐξ Ἀρείου γνωριζόμενοι Ἀρειανοὶ καλοῦνται».